

ІРИНА ТАМОЖСЬКА

itamozska@ukr.net

кандидат педагогічних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, майдан Свободи 4**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПРИВАТ-ДОЦЕНТУРИ
В УНІВЕРСИТЕТАХ ЄВРОПИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

Розглянуто актуальні питання становлення та розвитку системи приват-доцентури в освітньому просторі Європи впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Досліджено науковий дискурс поняття «приват-доцент». Доведено, що інститут приват-доцентури у зазначений період зазнавав трансформаційних процесів. З'ясовано основні причини труднощів на цьому шляху і ставлення університетських колективів до їх подолання. Зазначено, що вперше посаду приват-доцента узаконено в статуті Берлінського університету. Встановлено, що єдиним джерелом заробітку для приват-доцентів був гонорар.

Ключові слова: приват-доцентура, науково-педагогічні кадри, дисертація, ступінь магістра.

ИРИНА ТАМОЖСКАЯ

кандидат педагогических наук

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, площадь Свободы 4**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ПРИВАТ-ДОЦЕНТУРЫ
В УНИВЕРСИТЕТАХ ЕВРОПЫ (XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ)**

Рассмотрены актуальные вопросы становления и развития системы приват-доцентуры в образовательном пространстве Европы во второй половине XIX – в начале XX века. Исследовано научный дискурс понятие «приват-доцент». Доказано, что на протяжении указанного периода институт приват-доцентуры испытывал трансформационные процессы. Выяснены основные причины трудностей на этом пути и отношение университетских коллективов к их преодолению. Отмечено, что впервые должность приват-доцента узаконено в уставе Берлинского университета. Установлено, что единственным источником заработка для приват-доцентов был гонорар.

Ключевые слова: приват-доцентура, научно-педагогические кадры, диссертация, степень магистра.

IRYNA TAMOZHNSKA

candidate of pedagogical sciences

V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Freedom Square 4**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRIVATE ASSISTANT
PROFESSORSHIP SYSTEM AT UNIVERSITIES OF EUROPE
(19TH – EARLY 20TH CENTURY)**

The urgent issues of establishment of the system of privat assistant professorship in the educational space, particularly those of objective and subjective reasons that prevented significant growth of number of privat assistant professorship are presented in the article. One of the ways to solve the mentioned problems to appeal to the gained European educational experience, because the use of creative searches and finds of the predecessors about the urgent problems of training of scientific and pedagogical staff in the universities of XVIII – XIX centuries allows to draw the main trends of future development of historical and pedagogical process. It is proved that the private – docents institute tested transformational processes in the latter half of the 19th century - the early twentieth century. The main reasons for challenges in that way, as well as the university communities' attitude to their overcoming have been identified. It is noted that for the first time a position of the privat-docents is legalized in the

charter of the Berlin University. It is determined that in the XVIII –early XIX century Privat Assistant Professorship Institute revealed itself widely in the German principalities and prince-electors. It is noted that the only source of income for the researchers was the fee, which was not enough for sustenance neither privat assistant professors of the second half of the XIX century nor privat assistant professors of the early XX century. It is observed that privat assistant professors adhered to the principle of «philosophand Libertati», which involved the freedom of research and teaching, and rejected scholastic. Ancient authorities were of great value to them. Ancient authorities were of great value to them. It is defined that the free privat-associate professorship was not created at any of the universities. The scientific discourse of the notion «privat-docent» is examined.

Keywords: private assistant professorship, scientific and pedagogical staff, dissertation, master degree.

В сучасних освітніх документах визначена необхідність створення умов для підготовки нової генерації науково-педагогічних кадрів, здатних на практиці впроваджувати в життя особистісно орієнтовану систему навчання на засадах гуманістичної педагогіки. Використання творчих пошуків і знахідок попередників дає змогу поєднати сучасне з минулим, окреслити основні тенденції майбутнього розвитку, забезпечити єдність і наступність історико-педагогічного процесу [4].

Мета статті – висвітлити актуальні питання становлення й розвитку системи приват-доцентури в університетах Європи в XIX – на початку XX століття.

Поняття «приват-доцент» походить від латинського виразу «privatum docents» – той, що навчає приватним способом. У Німеччині – це посада в системі вищої школи, а в англійських країнах – associate professor. Професор в німецьких університетах – це не тільки звання, а й посада, тому одержати його дуже складно. У США, зокрема, професор – лише звання, тому там немає приват-доцентів. У наші дні приват-доценти працюють у Німеччині, Швеції, Швейцарії, Австрії.

Уже в XII ст. існували приватні викладачі, що не призначалися урядом, не мали певної оплати. Після введення вчених ступенів головну роль відігравали публічні викладачі, а приватні готували бажаючих до отримання вченого ступеня (під контролем публічних). Деякий час приватні викладачі були переважно викладачами мистецтв та іноземних мов. Наприклад, учитель фехтування в XVIII ст. за рангом знаходився вище, ніж екстраординарний професор [5, с. 51–52].

До початку XIX ст. приват-доцент мав власну аудиторію, бібліотеку, лабораторію. Але такі приватні викладачі залишилися в минулому. Єдине, що поєднувало середньовічного приват-доцента з колегою нового часу – невизначеність оплати. Так, у Болонському університеті в період «dark age» («похмура епоха» – назва Раннього Середньовіччя) студенти невчасно виплачували гонорар, тому викладачам доводилося читати публічні лекції, за які вони отримували гроші від міської влади [7, с. 48].

У 1690 р приват-доцент Христіан Томазій був вимушений покинути Лейпцігський університет заради слідування такому напрямку викладання. Теологи Лейпцига не підтримували його новаторських пропозицій в освітній діяльності, не сприймали його лекцій німецькою мовою. Вчений не боявся визнавати французьку філософію більш розвинутою методологічно, ніж німецька. Догматики-професори виступали проти поділу юриспруденції на теоретичний, практичний та історичний напрями. Така «зухвалість» означала ревізування звичної схеми Г. В. Лейбніца. Поселившись у Галле і заснувавши там в 1694 р. університет, Х. Томазій став його першим ректором. Він заклав основи німецької філософської термінології, розмежував поняття моралі та права. Крім того, Х. Томазій концептуально виділив кримінально-правову сферу в самостійну дисципліну. Як відомо, від XVIII ст. у Галльському університеті діяв принцип *libertatis philosophand* – свобода дослідження та викладання.

Зазначимо, що його батько Якоб Томазій, учитель Г. В. Лейбніца, першим зробив принципово важливий висновок про те, що дисертація повинна вважатися не короткими тезами для обговорення, а самостійним науковим трактатом. Критик схоластики, знавець історії філософії він 25 років був професором красномовства в Лейпцігському університеті, де викладав латинську та грецьку літературу.

На межі XVIII–XIX ст. в університетах міст Галле і Геттінген (Баварія) приват-доценти поступово почали займати майже провідне місце. Вони склали вагомий конкурент професорам щодо кількості студентів, які відвідували їхні лекції з різних дисциплін. Це пояснюється тим, що гонорар за проведені лекції був для них єдиним джерелом заробітку. У 1796 р. в Лейпцігському університеті налічувалося 30 ординарних професорів і 21 приват-доцент. Більшість останніх вели заняття не за розкладом, а пропонуючи індивідуальні спецкурси. Саме їх відвідувала значна кількість студентів. У Геттінгені та Відні викладачів у той час було більше, але у Віденському університеті не

існувало ні посади приват-доцента (до 1850 р.), ні екстраординарного професора. У Геттінгенському університеті було тільки 8 екстраординарних професорів і 21 приват-доцент [11, с. 246–247].

Як відомо, Дерптський університет до 1893 р. був німецьким, тому в його першому статуті від 12 вересня 1803 р. з'явилася посада, яка за своїм характером діяльності була аналогічною приват-доцентській. У розділі VIII «Про професорські лекції і вчительські години» говорилося про осіб, які мали вчений ступінь, але не були професорами. Вони мали право за згодою відділення (факультету) вести заняття. Але для цього треба було захистити дисертацію *pro venia legendi* (для допуску до лекційних занять). Фактично такі умови дублювали статус приват-доцента, хоча офіційно у Дерптському університеті ця назва не вживалася. Потім 4 червня 1820 р. у новому статуті цього університету з'явилася посада доцента (бо там не було ад'юнктів) з такими ж повноваженнями. Різниця полягала лише в тому, що для доцента призначали оплату в 1 тис. рублів щорічно [4, с. 97].

З початку XIX ст. приват-доценти перебували поза штатом німецьких університетів. Від них вимагався науковий ступінь доктора габілітації (*die Habilitation* – отримання доцентури), а також узгодження теми публічної лекції. Однак необхідно відзначити, що претендент на посаду приват-доцента на вибір пропонував 3 теми, а факультет обирав одну з них. Лекцію, яка проводилася як вільна доповідь, оцінювали викладачі факультету, приймаючи певне рішення.

Посада приват-доцента була вперше узаконена в статуті Берлінського університету (попередній регламент – 24 листопада 1810 р., а остаточний статут прийнято 31 жовтня 1816 р.). Статут набув чинності весною 1817 р. Відзначимо, що саме приват-доценти не боялися вводили в навчальний процес нові курси, знайомили студентів з новітніми науковими дослідженнями, їх методами та здобутками. Статут забезпечив дотримання важливих прогресивних освітніх принципів, які були визначені в його проекті В. фон Гумбольдтом 1809 р., а саме: *Einheit von Forschung und Lehre* – єдність дослідження й викладання; *Lehrfreiheit und Lernfreiheit* – свобода викладання й вивчення, а також надання переваги філософському факультету [8, с. 58].

Однак принципи *Lehrfreiheit und Lernfreiheit* стосувалися фактично лише викладання технічних наук. У США в першій половині XIX ст. елективна система вибору студентами «паралельних» або «неповних» навчальних курсів (які в німецьких університетах вели приват-доценти) не стала успішною. Скажімо, професура Єльського університету в 1828 р. запевняла, що студенти I–IV курсів не здатні розумно обирати навчальні дисципліни, тому що інтелектуально ще не зрілі [6, с. 10–11].

У німецьких університетах приват-доценти набували все більшого авторитету й впевненості. У вересні 1848 р. у Йені відбулася конференція приват-доцентів та екстраординарних професорів, на якій вперше пролунали скарги на тривале чекання посади ординарного професора. Зауважимо, що в Німеччині в цей період існувало значно менше університетів, ніж у Франції та Великій Британії.

Серед приват-доцентів молодого віку домінували радикальні ліві гегельянці, а це не подобалося консервативним ординарним професорам. Крім того, лекції приват-доцентів, які досягли високого рівня академічності, стали фактично такими ж не обов'язковими для студентів, як і лекції елітної професури. Крім того, приват-доценти не мали державної оплати, нерідко залежали від примх професорів. Отже, їх шлях до зайняття кафедри був нелегким.

Ситуація майже не змінилася до кінця XIX ст. Якщо за 1896–1911 рр. чисельність приват-доцентів у німецьких університетах зросла на 94%, то ординарних професорів у 1910 р. – лише на 38,2%. З 1882 р. міністром народної освіти Пруссії був Ф. Альтгофф (в 1897–1917 рр. – директор), який усіяло посилював владу міністерства в університетах, включаючи й вирішення кадрових питань [10, р. 60–61, 83, 152].

У Німеччині ординарні професори призначалися главою держави (після 1871 р. – імператором), а екстраординарні – міністром освіти. Характерним прикладом всесилля влади є справа приват-доцента В. Аронса, який був прихильником ідей соціалізму. Згідно із законом про дисциплінарну відповідальність від 17 червня 1898 р. вченого звільнили з роботи, а 22 липня 1899 р. Берлінський університет його виправдав. Незважаючи на це, 20 лютого 1900 р. влада все ж звільнила В. Аронса з посади приват-доцента.

У 1869 р. в Німеччині спростили процедуру прийняття бажаючих до приват-доцентури, але читати лекції приват-доценти могли лише з дисципліни, з якої довели свої знання. Обмежувалася кількість навчальних дисциплін, а також термін їх викладання. Стати приват-доцентом в університеті, який закінчив кандидат на цю посаду, можна було тільки через два роки.

Подібна посада до приват-доцента існувала в Італії – *dottore aggregatio*. В університетах країни приватні викладачі розподілялися на дві категорії: одні були прикріплені до відповідних факультетів,

інші вважалися вільними викладачами (*liberi docenti* або *privati insecnanti*). Представники першої категорії, якщо мали ступінь бакалавра, заміщували вакантні посади на кафедрах за конкурсом. Вільні викладачі могли вести паралельні навчальні курси. Зауважимо, що стати *liberi docenti* було нелегко, адже потрібно було скласти особливий іспит, провести пробну лекцію, підготувати протягом трьох місяців твір і захистити його [1, с. 21–27].

На шляху становлення та розвитку інституту приват-доцентури в австрійських університетах (за чверть століття існування) зазнав значних труднощів. Про це свідчить розповідь магістр поліцейського права, приват-доцент Київського університету І. Тарасов, який провів два роки за кордоном у науковому відрядженні. Він помітив, що лекції більшості приват-доцентів Віденського університету відвідує незначна кількість студентів, а частину з занять доводилося відмінити через неявку слухачів. І. Тарасов писав: «Вони не екзаменатори і тому студенти зовсім їх не поважають. А професори відбивають один в одного кафедри та слухачів» [9, с. 30].

Прикладом типового науково-педагогічного шляху від приват-доцента до професора в Німеччині може слугувати біографія Ф. Ейленбурга. Змінивши кілька місць роботи, він лише в 32-річному віці, після знайомства з відомим економістом, автором бестселера «Піднесення національної економіки» К. Бюхером, став приват-доцентом кафедри національної економіки та статистики Лейпцігського університету. Результати колоквиуму за змістом його письмової роботи підписали, крім декана, вісім професорів. Схвальну оцінку викладачів факультету отримала й пробна лекція з проблем соціальної психології. Майже через шість років Ф. Ейленбург став екстраординарним професором, тобто так званим професором без посади або підлеглим професора, який мав посаду завідуючого відділення чи кафедри. Курс «Історії національної економіки», який читав Ф. Ейленбург, відвідували 150 студентів. На лекціях професор знайомив їх з актуальними проблемами економіки Німеччини, зокрема політичними, торговельними, грошовими, транспортними, кредитними, банківськими, біржовими та соціальними. Лише в 1917 р. (через 18 років перебування в статусі приват-доцента та екстраординарного професора) Ф. Ейленбург став ординарним професором вищої технічної школи в Аахені. Варто додати, що звання ординарного професора в Німеччині вважалося «нагородою визначному таланту» [11, с. 329–334].

Ще одним прикладом схожого науково-педагогічного шляху є життєпис доктора права Геттінгенського університету, доктора філософії Берлінського університету К. Ф. Леманн-Гаупта, який теж в 32 роки став приват-доцентом Берлінського університету, де вів заняття з античної історії. Він був відомий як автор авторитетних наукових праць з історії Месопотамії та Урарту. Через вісім років одержав звання екстраординарного професора, а впродовж 1911–1916 рр. викладав античну історію в Ліверпульському, Оксфордському та Стамбульському університетах, однак ординарним професором так і не став [6, с. 6–7].

Отже, можемо стверджувати, що становлення системи приват-доцентури в університетах Європи – процес тривалий і непростий. На початку XIX ст. інститут приват-доцентури найширше проявив себе в німецьких князівствах і курфюрствах, а після утворення єдиної Німецької імперії став загальнодержавним інститутом. Більшість приват-доцентів дотримувалися принципу *libertatis philosophandi*, що передбачав свободу викладача у науковому пошуку й викладанні своїх навчальних дисциплін, та відкидали схоластику. Для них вагоме значення мали античні авторитети, а також здобутки науки новітнього часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деревицкий А. Н. Общая схема современной организации университетов Италии, Голландии и Англии в применении к 18 вопросам пунктам, изложенным в предложении г. министра народного просвещения от 28 апреля 1901 года. Отчет о заграничной командировке / А. Н. Деревицкий. – СПб.: Типо-литогр. С.-Петербург. тюрьмы, 1902. – 60 с.
2. Жарова Е. Ю. Устав Дерпсткого университета 1820 года в контексте университетской политики второй половины царствования Александра I / Е. Ю. Жарова // *Alma Mater* – 2012. – № 9. – С. 95–99.
3. Кагаров Е. Из заграничных впечатлений / Е. Кагаров. – СПб.: Типогр. В. Д. Смирнова, 1912. – 36 с.
4. Каліна К. С. Моральне виховання студентської молоді на Слобожанщині (кінець XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / К.С. Каліна. – Харків, 2008. – 17 с.
5. Любимов Н. А. Мой вклад. Статьи, записки чтения, заметки. Университетский вопрос / Н. А. Любимов. – М.: В Университет. типогр. М. Каткова, 1881. – Т. I. – 663 с.
6. Лятуринська С. Е. Організаційно-педагогічні концепти Ч. В. Еліота (кінець XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Е. Лятуринська. – Мелітополь, 2016. – 20 с.

7. Ольшевский Н. Краткий обзор истории университетов / Н. Ольшевский. – Одесса, 1911. – Вып. I. – 58 с.
8. Прибора Р. І Проекти створення Берлінського університету в ХІХ столітті / Р. І. Прибора // Педагогічні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2015. – Вип. 68. – С. 54–59.
9. Тарасов И. Т. Два года на Западе с ученою целью / И. Т. Тарасов // Университетские известия. – К., 1879. – № 1. – С. 28–50.
10. Anderson R. D. European Universities from the Enlightenment to 1914 / R. D. Anderson. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 338 p.
11. Eulenburg F. Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Nachdruck der Ausgabe von 1904 / F. Eulenburg. – Berlin: Akademie Verlag, 1994. – XII. – 341 s.

REFERENCES

1. Derevitskii A. N. *Obshchaia skhema sovremennoi organizacii universitetov Italii, Gollandii i Anglii v primenenii k 18 voprosnym punktam, izlozhennym v predlozhenii G. Ministra Narodnogo Prosvesheniya ot 28 apreliia 1901 goda. Otchiot o zagranichnoi komandirovke* [General scheme of the modern organization of the universities of Italy, Holland and England in reference to 18 questions, set out in the proposal of G. Minister of National Education from April 28, 1901. Report on business abroad trip], St. Peterburg, 1902, 60 p.
2. Zharova E. Y. *Ustav Derpstogo universiteta 1820 goda v kontekste universitetskoiy politiki vtoroi poloviny tsarstvovaniia Aleksandra I* [Derpstk University Statute (1820) in the context of university policies in the second half of Alexander I reign], Moscow, Alma Mater, 2012, Vol. 9, P. 95–99.
3. Kagarov E. *Iz zagranichnykh vpechatlenii* [From overseas impressions] St. Petersburg, 1912, 36 p.
4. Kalina K. S. *Moralne vykhovannia studentskoi molodi na Slobozhanshchyni (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Moral education of students in Kharkiv region (the end of 19th – early 20th century)] abstract of cand. ped. sci. diss. : spec. 13.00.01 «General Pedagogics and History of Pedagogics», Kharkiv, 2008, 17 p.
5. Liubimov N. A. *Moj vklad. Statii, zapiski chteniia, zametki. Universitetskii vopros* [My contributions. Articles, notes, reading notes. University question], Moscow, M. Katkov University print. house, 1881. T. I., 663 p.
6. Liaturynska S. E. *Orhanizatsiino-pedahohichni kontsepty Ch. V. Eliota (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Organizational and pedagogical concepts of Ch. V. Eliota (the end of 19th – early 20th century)] abstract of cand. ped. sci. diss. : spec. 13.00.01 «General Pedagogics and History of Pedagogics», Melitopol, 2016, 20 p.
7. Olshevskiy N. *Kratkiy obzor istorii universitetov* [The brief overview of the history of universities], Odessa, 1911, Vol. I., 58 p.
8. Prybora R. I *Proekty stvorennia Berlinskoho universytetu v XIX stolitti* [Projects of the foundation of Berlin University in the 19th century], Pedagogical Sciences. col. of scient. papers, Kherson, 2015, Vol. 68, P. 54–59.
9. Tarasov I. T. *Dva goda na Zapade s uchionoi tseliu* [Two years in the West with the scientific purpose], Kiev, 1879, Vol. 1, P. 28–50.
10. Anderson R. D. European Universities from the Enlightenment to 1914 / R. D. Anderson. – Oxford : Oxford University Press, 2004, 338 p.
11. Eulenburg F. Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Nachdruck der Ausgabe von 1904 / F. Eulenburg. – Berlin : Akademie Verlag, 1994. – XII, 341 p.

Стаття надійшла в редакцію 15.03.2017 р.